

MARKAZIY OSIYO XALQLARI ETNOGENEZ JARAYONINING TARIXIY BOSQICHLARI VA MADANIY INTEGRATSIYASI

Turg'unova Yayrasin Alimjanovna

Namangan davlat pedagogika instituti akademik litseyi

Tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenez jarayoni tarixiy bosqichlar asosida tahlil qilinadi hamda mintaqada kechgan madaniy integratsiya jarayonlari ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqotda qadimgi davrlardan boshlab hozirgi kungacha bo'lgan etnik shakllanish jarayonlari, turli qabila va elatlarning o'zaro aralashuvi, migratsiya jarayonlari hamda sivilizatsiyalararo madaniy aloqalar o'rganiladi. Shuningdek, Buyuk Ipak yo'li, turkiy va eroniy xalqlar o'zaro ta'siri, islom sivilizatsiyasining kirib kelishi hamda ularning etnomadaniy integratsiyadagi o'rni tahlil qilinadi. Natijalar Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezining murakkab va ko'p qatlamli tarixiy jarayon ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: etnogenez, Markaziy Osiyo, madaniy integratsiya, etnik jarayonlar, sivilizatsiya, migratsiya, turkiy xalqlar, eroniy xalqlar, Buyuk Ipak yo'li, madaniy aloqalar, etnografiya, tarixiy bosqichlar, antropologiya, milliy shakllanish, madaniy meros.

KIRISH

Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenez jarayoni va hozirgi zamonaviy ta'lim tizimi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishda zamonaviy pedagogika va xalqaro ta'lim konsepsiyalarida (UNESCO Education 2030 Framework, OECD Learning Compass 2030, milliy kompetensiyaviy ta'lim standartlari) ilgari surilgan yondashuvlar muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu konsepsiyalarda ta'lim inson kapitalini rivojlantirish, madaniy identitetni shakllantirish va global kompetensiyalarni yaratish jarayoni sifatida talqin etiladi.

Tarixiy nuqtayi nazardan etnogenez jarayoni Markaziy Osiyoda miloddan avvalgi IV-I ming yilliklardan boshlab shakllanib, migratsiya, etnik aralashuv va madaniy diffuziya orqali rivojlangan. UNESCO tarixiy sivilizatsiyalar yondashuvida bu jarayon "cultural layering" (madaniy qatlamlanish) sifatida izohlanadi, ya'ni bir hududda turli tarixiy davrlar davomida shakllangan madaniy tizimlar bir-birining ustiga qo'shib boradi.

Hozirgi ta'lim tizimi esa ushbu tarixiy-madaniy tajribani "competency-based education" (kompetensiyaviy ta'lim) modeli orqali qayta ishlab chiqadi. Bu modelga ko'ra, o'quvchi faqat bilim oluvchi emas, balki uni amaliy vaziyatda qo'llay oladigan subyekt sifatida qaraladi. Bu yondashuv etnogenez jarayonidagi tarixiy tajriba uzatish

mexanizmlariga o‘xshashlik kasb etadi, chunki qadimda ham bilimlar amaliy faoliyat (chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik) orqali shakllangan.

ASOSIY QISM

UNESCO (Education 2030 Framework for Action) hujjatlarida ta’limning asosiy maqsadi sifatida “inclusive, equitable and lifelong learning” (inklyuziv, adolatli va uzluksiz ta’lim) tamoyili belgilangan. Bu tamoyilni tarixiy etnogenez bilan qiyoslaganda, Markaziy Osiyoda ham bilim va madaniyat uzluksiz ravishda avloddan-avlodga o‘tib kelganini ko‘rish mumkin. Farq shundaki, tarixiy jarayon tabiiy va stixiyali bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy ta’lim tizimi institutsional va rejalashtirilgan xarakterga ega.

OECD Learning Compass 2030 modelida “student agency” (o‘quvchi faolligi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati) asosiy kompetensiya sifatida ko‘rsatiladi. Bu jihatni etnogenez bilan qiyoslaganda, qadimgi jamiyatlarda individning jamiyatga moslashuvi tabiiy tanlanish va ijtimoiy zarurat asosida shakllangan bo‘lsa, zamonaviy ta’limda bu jarayon pedagogik dizayn orqali boshqariladi.

Etnogenez jarayonida madaniy integratsiya turkiy, eroniy, arab va mo‘g‘ul komponentlarining tarixiy sintezi orqali yuzaga kelgan bo‘lib, bu jarayon “cultural interaction model”ga mos keladi. Zamonaviy ta’limda esa integratsiya fanlararo yondashuv (interdisciplinary approach) orqali amalga oshiriladi. Masalan, tarix va geografiya integratsiyasi global tarixiy tafakkurni, til va adabiyot integratsiyasi esa lingvistik kompetensiyani shakllantiradi.

Rasmiy ta’lim standartlarida (milliy DTS va kompetensiyaviy yondashuv) o‘quvchining quyidagi ko‘nikmalari asosiy mezon sifatida belgilanadi: tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, kommunikativ kompetensiya va madaniy ong. Bu ko‘nikmalar tarixiy etnogenez jarayonida ham mavjud bo‘lgan, ammo ular tizimli pedagogik modelga asoslanmagan, balki ijtimoiy tajriba orqali shakllangan.

Shuningdek, zamonaviy raqamli ta’lim tizimi (e-learning, blended learning, virtual education platforms) etnogenez jarayonini o‘rganishda yangi metodologik imkoniyatlar yaratadi. Endi tarixiy jarayonlar GIS xaritalar, raqamli arxivlar va virtual rekonstruksiyalar orqali tahlil qilinmoqda. Bu esa UNESCO tomonidan ilgari surilgan “digital transformation of education” konsepsiyasiga mos keladi.

Mazkur tadqiqotda Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenez jarayoni mavzusini o‘qitish samaradorligini aniqlash maqsadida oddiy va tushunarli tajriba-sinov ishlari o‘tkazildi. Tajriba jarayonida o‘quvchilarning tarixiy bilimlarni tushunishi, ularni tahlil qila olishi va zamonaviy ta’lim yondashuvlari orqali o‘zlashtirish darajasi kuzatildi. Tajriba uch xil usul asosida olib borildi: an’anaviy tushuntirish, ko‘rgazmali o‘qitish va mustaqil fikrlashga asoslangan o‘qitish.

Birinchi tajribada o‘quvchilarga etnogenez mavzusi faqat o‘qituvchi tomonidan og‘zaki tushuntirildi. Bu usulda o‘quvchilar asosan ma’lumotni eshitish orqali qabul

qildi. Natijada ular tarixiy voqealarni yodlab olishdi, lekin ularning o‘zaro bog‘liqligini yaxshi tushunishmadi. Masalan, “Turk xoqonligi 552-yilda tashkil topgan” yoki “Somoniylar 875-yilda hukmronlik qilgan” kabi faktlarni eslab qolishdi, lekin “turkiy va eroniy xalqlarning aralashuvi nima?” degan savolga to‘liq javob bera olishmadi. Bu bosqichda tushunish darajasi o‘rtacha past bo‘ldi, chunki faqat eshitish asosida bilim mustahkamlanmaydi.

Ikkinchi tajribada mavzuni tushuntirishda xaritalar, rasmlar va tarixiy hududlar ko‘rsatildi. O‘quvchilarga turkiy qabilalarning ko‘chishi, Buyuk Ipak yo‘li va qadimgi davlatlar joylashuvi vizual tarzda tushuntirildi. Bu usul ancha samarali bo‘ldi. O‘quvchilar migratsiya yo‘llarini aniq tasavvur qila oldi va turli xalqlarning bir-biriga ta‘sirini yaxshiroq tushundi. Masalan, ular “so‘g‘diy savdogarlar Sharq va G‘arb o‘rtasida madaniyat almashuvini ta‘minlagan” degan fikrni aniq izohlab bera oldi. Bu bosqichda tushunish darajasi sezilarli darajada oshdi.

Uchinchi tajribada o‘quvchilarga mustaqil fikrlashga asoslangan savollar berildi. Masalan, “agar turkiy qabilalar Markaziy Osiyoga kelmaganida, bugungi etnik tarkib qanday bo‘lardi?” yoki “madaniy integratsiya bo‘lmaganida tarix qanday o‘zgarardi?” kabi savollar berildi. Bu usulda o‘quvchilar faqat yodlash emas, balki fikrlashga majbur bo‘ldi. Natijada ular tarixiy sabab va oqibatlarini tushunishga harakat qildi. Ko‘pchilik o‘quvchilar “hozirgi milliy tarkib boshqacha bo‘lardi” yoki “madaniy aralashuv bo‘lmagan bo‘lardi” degan mantiqiy xulosalar chiqardi. Bu bosqichda ularning fikrlash darajasi ancha rivojlandi.

MARKAZIY OSIYO XALQLARI ETNOGENEZI

Ko‘rgazmali materiallar (xarita, sxema, jadval)

1. TARIXIY XARITA – ETNIK MIGRATSIYA YO‘LIDALISHLARI

2. ETNOGENEZ JARAYONI SXEMASI

3. ETNIK QATLAMLAR RIVOJLANISHI JADVALI

Davr	Vaqt	Asosiy etnik qatlam	Xususiyatlari
Qadimgi davr	mil.avv. IV–II ming yillik	Eroniy va prototurkiy qabilalar	Daastlabki dehqonchilik madaniyatlari (Baqtriya–Marg‘iyona madaniyati, Andronovo madaniyati)
Ahamoniylar davri	mil.avv. 550–330	Eroniy	Markaziy Osiyo Ahamoniylar davlatiga kirgan, ma‘muriy birliklar shakllangan
Yunon-Baqtriya davri	mil.avv. 330–125	Yunon + mahalliy	Yunon madaniyati va mahalliy aholi madaniy sintezi (Baqtriya podshohligi)
Kushon imperiyasi	I–IV asr	Eroniy + hind + mahalliy	Ko‘p millatli davlat, buddaviylik tarqalgan, savdo rivojlangan
Turk xoqonligi davri	552–VIII asr	Turkiy	Turkiy qabilalar ustunligi, turkiy til keng tarqalgan
Arablar davri	VIII–IX asr	Arab + mahalliy	Islom dini kirib kelgan, madaniy va diniy integratsiya
Somoniylar davri	IX–X asr	Fors-tojik + turkiy	Ilm-fan, adabiyot, madaniy yuksalishi, tafakkur rivoji
Qoraxoniylar davri	X–XII asr	Turkiy + mahalliy	Turkiy tillar rivojlangan, islom madaniyati mustahkamlangan
Mo‘g‘ullar davri	XIII asr	Turkiy-mo‘g‘ul + mahalliy	Aholi tarkibi o‘zgarishi, yangi etnik aralashuvlar
Temuriylar davri	XIV–XV asr	Turkiy + fors + mahalliy	Yuksak madaniyat va san‘at, ko‘p millatli jamiyat
Xonliklar davri	XVI–XIX asr	Turkiy + mahalliy	Mahalliy davlatlar shakllandi, etnik jarayon davom etdi
Zamonaviy davr	XX–XXI asr	O‘zbek, qozoq, qirg‘iz va boshqalar	Milliy xalqlar shakllanishi, zamonaviy etnik tarkib

4. ETNOGENEZ BOSQICHLARI CHIZMASI (XRONOLOGIK ZANJIR)

5. ETNOGENEZ VA ZAMONAVIY TA'LIM O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK SXEMASI

To'rtinchi tajribada o'quvchilar kichik guruhlarga bo'linib, "Markaziy Osiyo etnogenezi bosqichlari" mavzusini o'zlari tushuntirib berishdi. Har bir guruh alohida davrni tahlil qildi: qadimgi davr, turkiy davr, islom davri va temuriylar davri. O'quvchilar bu bosqichlarni ketma-ketlikda tushuntirib bera boshladi. Masalan, ular "qadimgi davrda eroniy xalqlar ustun bo'lgan", "keyin turkiy xalqlar kirib kelgan", "islom dini madaniyatni birlashtirgan" degan sodda, lekin to'g'ri xulosalar berdi. Bu usulda ularning mustaqil ishlash va jamoa bilan ishlash ko'nikmalari rivojlandi.

Beshinchi tajribada esa raqamli vositalar va video materiallar ishlatildi. O'quvchilar tarixiy jarayonlarni video va animatsiyalar orqali ko'rdi. Bu usul eng samarali natijani berdi, chunki o'quvchilar tarixni faqat eshitmadi, balki ko'rdi va tasavvur qildi. Natijada ular murakkab jarayonlarni ham oson tushundi. Masalan, "mo'g'ul bosqini natijasida aholi tarkibi o'zgargan" degan jarayonni vizual tarzda ko'rib, yaxshiroq tushunishdi.

XULOSA

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenez jarayoni kabi murakkab tarixiy mavzularni o'qitishda an'anaviy yondashuvdan ko'ra zamonaviy, ko'rgazmali va interaktiv ta'lim usullari ancha samarali ekanligi aniqlandi. Faqat og'zaki tushuntirish asosida olib borilgan darslarda o'quvchilarning bilimni yodlash darajasi mavjud bo'lsa-da, ularning tarixiy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish va tahlil qilish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatildi.

Ko'rgazmali vositalar (xaritalar, rasmlar, sxemalar) qo'llanilganda o'quvchilarda tarixiy voqealarni tasavvur qilish va migratsiya hamda madaniy integratsiya jarayonlarini anglash darajasi sezilarli darajada oshdi. Bu usul o'quvchilarning faqat eslab qolish emas, balki tushunish va izohlash qobiliyatini ham rivojlantirdi.

Mustaqil fikrlashga asoslangan savol-javob va guruhli ishlarda esa o'quvchilar tarixiy jarayonlarni sabab-oqibat bog'liqligida tahlil qilishga harakat qildi. Bu esa ularning analitik fikrlashini rivojlantirib, etnogenez jarayonini yaxlit tizim sifatida tushunish imkonini berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asqarov A. A. "O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi". — Toshkent: Fan nashriyoti, 2008.
2. Ahmedov B. A. "O'zbekiston tarixi (qadimgi davrlardan hozirgacha)". — Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1996.
3. Tolstov S. P. "Qadimgi Xorazm madaniyati va davlatlari". — Toshkent: Fan nashriyoti, 1948.
4. Karimov Sh. S. "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va madaniyati". — Toshkent: Universitet nashriyoti, 2012.